

„Музика није само звук,
већ начин на који човек преживљава сопствени живот.“

Књига *Питао сам малог пужа: Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу* аутора Драгољуб Б. Ђорђевић представља значајан допринос проучавању ромске културе и друштвеног положаја Рома, показујући „могућности социологије у обради оваквих тема“ (стр. 31). Аутор Шабана Бајрамовића не посматра само као певача, већ као „врло сложену личност“ коју је неопходно разумети кроз друштвени, културни и историјски контекст његовог живота и рада (стр. 13–14).

Као „искусан социолог и признати ромолог“ (стр. 20, 25), Ђорђевић повезује индивидуалну биографију уметника са ширим друштвеним процесима, указујући на стереотипе и „антициганизам“ са којима су се Роми суочавали (стр. 21, 33, 41), али и на Шабаново међународно признање и статус музичке иконе (стр. 64, 99). Кроз анализу његове сахране, именовања Булевара Шабана Бајрамовића и подизања споменика у Ниш, аутор показује како једна уметничка биографија постаје део колективног памћења и симбол културног идентитета града и ширег балканског простора (стр. 101, 117, 123, 137).

У уводном поглављу „Мој приступ Шабану Бајрамовићу“ аутор објашњава разлоге због којих пише ову студију и начин на који приступа Шабановом животу. Ђорђевић истиче да Шабана не жели да представи ни идеализовано ни негативно, већ као „врло сложену личност коју није могуће једино зацртати или само посветлити“ (стр. 13). Посебно место има објашњење самог наслова књиге. Аутор сматра да песма „Питао сам малог пужа“ симболично приказује Шабанов живот, сиромаштво, коцкарски живот и трагање за сигурношћу (стр. 13–14). Већ у уводном делу поставља се основна теза књиге: Шабан Бајрамовић није само музичар, већ симбол друштвене маргинализације и културног признања.

Посебно је значајан део „Ословљавање, приступ и намера“, у коме аутор објашњава зашто Шабана назива „Царем“, а не „краљем“. Он истиче да у ромској традицији постоји фигура „циганског цара“, чиме Бајрамовићу даје посебан статус у ромској култури (стр. 16). Истовремено наглашава да не жели да прикрива контроверзе из његовог живота, јер „социологу није допуштено да смишља покривалице за оно што је непријатна истина“ (стр. 16). Овим поглављем књига добија јасан критички и социолошки карактер, а не форму класичне биографије.

У поглављу „Шабан у кабинету 227“ аутор кроз личну причу описује како је Шабанов портрет завршио у кабинету Катедре за друштвене науке на Машинском факултету у Нишу. Иако наизглед анегдотско, ово поглавље има снажан симболички значај. Ђорђевић истиче

¹ Драгољуб Б. Ђорђевић. *Питао сам малог пужа: Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу*. Београд: Службени гласник, 2017.

да је желео да га Шабанов лик „свакодневно гледа у очи“ и подсећа на обавезу да напише књигу о њему (стр. 24). Кроз реакције колега и студената приказује се и однос академске средине према народној и ромској музици. Аутор наглашава да „не мора се Бајрамовић ни волети ни мрзети, али је необјашњиво да се не цени и не прихвата као један од уметника са балканских простора“ (стр. 26).

У структури књиге постепено се прате различити аспекти Шабановог живота и рада, при чему аутор настоји да од појединачне биографије направи ширу социолошку слику друштва. Посебно се издвајају делови о одрастању у нишкој махали, сиромаштву и првим музичким искуствима. Аутор истиче да је „живот на маргини постао његова прва школа музике“ (стр. 31), чиме показује како друштвени услови обликују уметнички израз и животни стил (стр. 30–35).

Значајно место има анализа кафанске културе у поглављу „Кафански цар – од Џериме до Берлина“, где је кафана приказана као простор у коме се стичу признање, гради уметнички идентитет и успоставља друштвена видљивост (стр. 30–33). У том контексту Шабан Бајрамовић превазилази локалне оквире и постаје регионално познат уметник (стр. 33–35).

Један од централних делова књиге односи се на анализу Шабановог музичког стила, који аутор посматра кроз призму његове везе са Нишвил цез фестивалом (стр. 58). Иако се кроз читаву студију његово певање тумачи као јединствена фузија ромске традиције, блуза и цеза, посебно је значајна дефиниција критичара Џона Ласка (стр. 66) Ласк Шабанов израз описује као „*неку врсту балканског циганског цеза*“ који спаја трепереће вијугање хармонике, виолине и гитаре са кларинетским и трубачким арабескама. Оваква интерпретација издваја Бајрамовића из класичних оквира народне музике, чинећи његову уметност емотивним изразом живота човека са друштвене маргине (стр. 60–61).

У делу „Шабанови подсмевачи“ приказује се однос друштва према ромском уметнику. Иако је био обожаван од публике, често је био предмет подсмеха и дискриминације (стр. 41–44). Кроз ово поглавље Ђорђевић указује на дубоко укоренењен антициганизам и показује како се ромски уметник истовремено слави и омаловажава. Посебно је значајно и поглавље „Цар и ‘академик’: Шаби и Брега“, у коме се анализира однос Шабана Бајрамовића и Горан Бреговић. Аутор поставља питање културне експлоатације и односа између елитне и популарне културе, показујући да су многи користили Шабанов таленат, док сам уметник често није добијао заслужено признање и материјалну сигурност (стр. 45–54).

Књига отвара и питање односа културне елите према народној и ромској музици. Аутор наглашава да је „народна музика дуго била посматрана као мање вредна форма културе, иако носи снажно друштвено искуство“ (стр. 52). У том контексту Шабан Бајрамовић постаје пример уметника који је био признат од публике, али често занемарен од институционалне културе (стр. 52–54).

Значајан део књиге посвећен је урбаним легендама и сећањима на Шабана, где аутор бележи да је „његов лик временом постао део колективне приче града, а не само појединца“ (стр. 166). Ови делови показују како се око уметника ствара мит и како он постаје симбол једне епохе, посебно у културном простору Ниша и ширег балканског подручја (стр. 165–170).

Иако је писана приступачним стилом, књига задржава научну озбиљност и има важну образовну и културну улогу. Она приближава ромску културу широј јавности и доприноси преиспитивању предрасуда према ромским уметницима и народној музици уопште (стр. 210–212). Истовремено представља и документ времена, јер реконструише кафански живот, музичку сцену и друштвене односе у Југославији друге половине XX века (стр. 212–214).

На крају, ово дело превазилази биографски оквир и постаје социолошка студија о друштву које истовремено ствара, слави и маргинализује своје уметнике. Шабан Бајрамовић у овом делу није само музичар, већ симбол сложених односа између културе, идентитета, друштвене неједнакости и начина на који се уметност претвара у колективно сећање.

Ана Тасић

Савремено друштво среће се са бројним изазовима модерне технологије, која има примарни циљ да човеку олакша начин живота. Међутим, уз све добробити таквих технологија човеку се намећу и проблеми са којима се мора изборити. То су, пре свега, проблеми на психолошком плану, који утичу на односе међу људима, али и на психичко стање сваког човека. Овакво стање у друштву и код појединаца постало је толико заступљено да су се њиме неминовно почели бавити психолози. Јелена Опсеница Костић, професор на Департману за психологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, једна је од аутора који су се посветили теми утицаја интернет простора и друштвених мрежа на ментално стање човека. Уже области којима се бави у оквиру психологије су: психологија одраслог и старог доба, развојна психологија детињства, одрастање у дигиталном окружењу, деца и адолесценти у дигиталном окружењу, психологија интернета. Своја сагледавање сајберпростора, односно „онлајн и офлајн“ стране личности појединца данашњице сабрала је у монографији *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију* у издању њене матичне институције, Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Садржина књиге подељена је у три целине: *ПРВИ ДЕО – НА ПЕРОНУ* (стр. 13–39), *ДРУГИ ДЕО – КРЕЋЕМО НА ПУТ* (стр. 41–105), *ТРЕЋИ ДЕО – НЕКА КОНКРЕТНА ПИТАЊА СА КОЈИМА СЕ ПУТНИЦИ СРЕЋУ* (107–166). Свака од целина има своја поглавља, у којима се детаљније представљају поједина истраживачка питања.

Први део – На перону садржи следећа поглавља: *Нова пространства, Обећања путницима и Можда ће вам ипак успут бити и мало мука.*

Други део – Крећемо на пут: Психологија у новом простору, Особеност онлајн комуникације, Те лоповске нове технологије: мултитаксинг и дигиталне дистракције. Поглавље *Особеност онлајн комуникације* обухвата пет потпоглавља: *Текстуална versus аудио-визуелна комуникација, Синхрона versus асинхрона комуникација, Анонимност versus идентификујабилност, Друге значајне одлике онлајн комуникације, Ванјезичка средства онлајн комуникације.* У оквиру поглавља *Те лоповске нове технологије: мултитаксинг и дигиталне дистракције* издвојена су два потпоглавља: *Дигиталне дистракције процеса учења и Дигиталне дистракције интерперсоналних односа.*

Трећи део – Нека конкретна питања са којима се путници срећу обухвата три поглавља: *Друштвени медији и фомо, Насиље у дигиталном простору и Проблематични боровци у сајбер простору.* Прво поглавље садржи мање целине: *Употреба онлајн друштвених мрежа и Страх од пропуштања (FoMO).*

Прва целина монографије осмишљена је као нека врста увода у тему којом се ауторка бави. Ауторка почиње од прве индустријске

¹ Јелена Опсеница Костић, *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2022, 194 стр.

револуције која је покренула велике промене у свету како би указала на прапочетке сајберпростора. Након индустријске револуције, говори се о другој револуцији и електричној енергији, затим о трећој, односно дигиталној револуцији, и коначно, о четвртој револуцији, која је обележена вештачком интелигенцијом. Ј. Опсеница Костић најпре пружа краће осврте на досадашња истраживања и постојећу литературу која се тиче дигиталног напретка друштва. Истиче настанак термина сајберпростор, који се везује за Вилијема Гибсона, аутора романа *Неуромант* и 1984. годину, када је он сковао реч *cyberspace*. Касније се указује на чињенице базиране на званичним подацима Републичког завода за статистику које говоре о статусу сајберпростора у Србији, што подразумева да велики број становника Републике Србије има приступ сајберпростору. Уз овакве анализе, ауторка наводи и неке интересантне податке о корпорацији Google, која заузима значајно место у интернет претраживањима у свету. Тако се наводи једно од схватања да смо „ми грађани једне пост-географске, пост-националне супер државе – Гугла“ (стр. 19).

У наредном поглављу ауторка се бави заступљеношћу реклама у сајберпростору преко којих човек добија различите поруке. Једна од наведених рекламних порука којом се корисник позива и упућује на одређену компанију: „Експериментирај. Тестирај. Проверавај. Завири свуда. Сазнај све. И видећеш да увек има још. Замисли будућност и замисли да је већ ту, у твојим рукама. (Име компаније). Замисли све“ (стр. 21).

Након директног обраћања читаоцу, ауторка се извињава због заступљеног сарказма и наговештава поглед из угла психологије. Суштина анализе која следи односи се на истицање човекове зависности од савремених друштвених изазова. У том смислу нарочито делује исказ о „глади“: „Ми – људи, имамо одређене глади, које су урођене и јаке као и прва глад за храном – то су глад за стимулацијом, глад за признањем и глад за структуром времена“ (стр. 23). Иза свих тих човекових потреба, којима он често робује, постоје и парадокси: независност/зависност, испуњавање потреба/стварање потреба, компетентност/некомпетентност, планирање/импровизација, ефикасност/неефикасност, укљученост/искљученост или асимилиација/изолација, јавно/приватно, илузија/отрежњење, ново/застарело, ангажованост/неангажованост.

У другој целини монографије ауторка тумачи термин сајберпсихологије, који се може објаснити као „проучавање, актуализације и артикулације људског понашања у вези са компјутеризованим просторима или унутар њих или интеракција са компјутеризованим системима“ (стр. 41). Такође, могло би се рећи да ова нова психолошка дисциплина проучава „укрштање психолошких процеса и коришћења компјутерских технологија“. У наставку ауторка издваја и објашњава неке од коришћених термина: проширена стварност (augmented reality, AR), виртуелна стварност/виртуелна реалност (virtual reality, VR), вештачка интелигенција (aArtificial intelligence, AI), и овде ауторка указује на неке занимљивости као што је постојање *мастер сај-*

берпсихологије, на којима се млади људи уже стручно образују како би се усмерили као бољем функционисању компанија. У наредном поглављу подробно се обрађују теме о односу и заступљености различитих врста комуникације међу људима: текстуална и аудио-визуелна комуникација, синхрона и асинхрона комуникација, појаве анонимности и идентификабилности, друге значајне одлике онлајн комуникације, као и ванјезичка средства онлајн комуникације. Ауторка тумачи и појаве као што су: изједначавање статуса, трајност информација, парајезик, акроними и скраћенице, емотикони/смајлији/емоџији, хиперперсонални модел, скала дезинхибиције онлајн. Интереснатно је да се наводи и садржина наведене скале у којој се објашњава право значење сваког понашања у сајберпростору. Тако се нпр. *дисоцијативна анонимност* тумачи као „степен до којег појединац сматра да може сакрити или променити свој прави идентитет у онлајн окружењу“ (стр. 62), а пример којим се објашњава гласи: „Верујем да мој лични идентитет остаје непознат другима у онлајн окружењу“ (стр. 62).

Следеће поглавље посвећено је појавама мултитаксинга и дигиталне дистракције. Ауторка појашњава да човек није створен да истовремено обавља више активности, већ да само прелази са једне на другу док се оне брзо мењају и намећу. Мултитаксинг се дефинише као отварање нових прозора и обично се дели у две категорије: продуктиван и дистрактиван. Продуктиван мултитаксинг се односи на отворене прозоре који се тичу теме која се истражује, док се дистрактивни мултитаксинг односи на отворене прозоре који нису везани за садржину. Дистракција се најчешће везује за ученике и њихву пажњу која се знатно изменила захваљујући новом дигиталном добу. Различита истраживања су указала на различите нивое дистракције. Тако се показало да ученици користе лаптопове током наставе углавном као дистракције тј. неvezано за садржај часа. Такође, не постоје докази да оваква употреба штети успеху, односно вероватно негативно утиче на сам ток часа, али крајњи резултат је задовољавајући. У оквиру овог поглавља један део је посвећен појавама које се именују као *ометање технологијом* – прекиди започетих интеракција због технологије и *телегнорисање* – ометање интеракције због употребе мобилних телефона. Последице оваквих утицаја потврђене су емпијским истраживањима, што је овде и представљено кроз приказ студија које су се тиме бавиле. Ауторка на крају овог поглавља даје занимљиве информације које се овде односе на негативни утицај технологија по физичко здравље, па подсећа на Покемон игру која је пре неколико година изазвала неколико смрти, као и на опасности сликања селфија.

У поглављу *Друштвени медији и страх од пропуштања* ауторка полази од термина *медиј*, а онда пише о употреби онлајн друштвених мрежа. Издвајају се два типа интернет комуникација: објављивање (broadcasting) и комуницирање (communicating), као и три типа корисника друштвених мрежа: комуникатори, објављивачи и корисници са интензивним интеракцијама.

У поглављу о FoMO феномену најпре се објашњава сам термин који као акроним долази из енглеског језика: fear of missing out, а

назив и скраћеницу је осмислио студент са Харварда током писања чланка за студентски часопис 2004. године. Ауторка наводи неколико студија и аутора који су бавили овом појавом савременог друштва. Тако се наводи студија у којој је први пут објављена скала за мерење ове појаве (Przybylski et al., 2013). У овој студији даје се и опис феномена: „особу прожима свеprisутна бојазан да би други могли имати позитивна, награђујућа искуства из којих је она искључена; и та бојазан наводи особу да стално прати шта други раде“ (стр. 119), FoMO је био тема и маркетиншких стручњака као што је то Дан Херман. Интересантно је да се објаве на друштвеним мрежама називају „диновском огласном таблом“ (стр. 118–119), којој су људи изложени и која нуди много више опција од онога што једна особа може пропатити. На крају се наводе још две појаве у вези са употребом друштвених мрежа: обична употреба друштвених мрежа и проблематична употреба друштвених мрежа.

Ауторка у даљем тексту пише о заступљености друштвених мрежа код адолесцената наводећи истраживања која показују да овај узраст има личне профиле на скоро свакој врсти друштвених мрежа. Она додаје и интересантне податке из Републике Србије који показују да је најкоришћенија друштвена мрежа у Србији Фејсбук, за њом следи Инстаграм, а онда Тикток. Највећи пораст заинтересованости показује Тикток и то код узраста млађих особа. Поред оваквих информација, овде налазимо и термин *шерентинг* који такође долази из енглеског језика: *share* – дељење и *parenting* – родитељство. Овај појам означава „дељење репрезентација сопственог родитељства или деце онлај“ (стр. 125), у чему неки родитељи претерују, па се поставља питање: „родитељско обожавање или јавно понижавање?“ (стр. 125). У неколико пасуса говори се и о *дејтинг сајтовима*, где се почиње од објашњења саме појаве: „начин започињања романтичне везе на интернету давањем информација о себи или одговарањем на информације које је поставио неко други“ (стр. 127), или „бизнис који се састоји у упознавању људи једних са другима како би могли да одлуче да ли желе да се забављају“ (стр. 127).

Насиље у дигиталном добу је одељак ове књиге у којем ауторка опширније описује појаве као што су: онлајн провоцирање, онлајн агресија, онлајн малтретирање (*cyberbullying*). Онлајн провоцирање се често назива *троловање* и везује се за особе које се као тролови крију у мраку и бацају варнице да би касније сели и гледали како се други понашају. У оквиру онлајн агресије издвајају се типови: шитсторм (*shitstorm*) – дигитална хушкачка кампања и таласи огорчења; флејминг (*flaming*) – агресивни полемички коментари тј. агресија која се догађа у дискусијама; вређање (*bashing*) – јавно псовање и вербални напади. Код сајбербулингa наводи се дефиниција: „агресивни, намерни чин који изводи група или појединац путем електронске комуникације, понављајуће или током дужег периода времена, усмерен на жртву која не може лако да се одбрани“ (стр. 137–138). Посебно се издваја најгори и најтежи облик оваквих лоших појава у сајберпростору, а то су последице *виктимизације*. Најчешће се јављају: социјална анкси-

озност, усамљеност и депресија. Јављају се и злоупотреба супстанци и појава соматских проблема, а највиши степен су појава суицидних мисли, покушаја суицида, самоповређивање и сам суицид. Као занимљивост ауторка наводи *онлајн насиље према самом себи*, где су жртва и починилац једно. Ова врста насиља које се одвија у онлајн контексту није довољно проучена.

Поглаваље *Проблематични боравци у сајберпростору* посвећено је теми о количини времена проведеног у сајберпростору. Било каква неконтролисана употреба интернета може довести до зависности и до психодијагностике. Ауторка наводи примере: употреба друштвених мрежа, гледање забавних садржаја онлајн, онлајн куповина, онлајн клађење, гејминг итд. За утврђивање превазилажења граница прихватљивог понашања наводе се следећи показатељи: преокупираност, контрола емоција, толеранција, апстиненцијални синдром, постојање конфликта, што све упућује на патолошку употребу интернета.

На самом крају књиге налази се кратки Поговор у којем ауторка још једном исказује наду да је књига допринела новом сазнању и новим погледима на сајберпростор.

Након Поговора следи списак коришћене литературе, који је веома користан за сваког ко је заинтересован за дубље проучавање свих тема које су се нашле у овој књизи.

Монографија *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију* представља корисну књигу не само за оне који се баве психологијом већ и за шири круг читалаца које интересују савремене теме у вези са друштвеним мрежама и интернетом уопште. Поред анализа важнијих сегмената из сфере интернет простора и човековог односа према њему, као и утицаја тог простора на човеково психичко стање, ова књига нуди јасније сагледавање многих тема које се тичу односа човека и интернета.

Софија Трајковић

Књига *Урбани рудари: Анализа утицаја досадашњих политика и пракси на радно-правни статус индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији са препорукама за легализацију и унапређење ефикасности*, аутора Османа Балића и Драгана Тодоровића, објављена је 2025. године у издању Друштва економиста „Економика“ и ЈУРОМ Центра из Ниша. Њено објављивање поклапа се са временом у коме питања заштите животне средине, циркуларне економије и социјалне инклузије добијају све већи значај у јавним политикама и научним истраживањима. Управљање отпадом данас се не посматра искључиво као комунално питање, већ и као економски, еколошки и друштвени изазов који захтева укључивање различитих друштвених актера.

Аутори се дуго низ година баве питањима социјалне инклузије, положаја ромске заједнице, људских права и јавних политика, што представља важан оквир за разумевање теме коју обрађују. Из предговора се може закључити да су били мотивисани потребом да скрену пажњу на неповољан положај око 25.000 индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији, да понуде предлоге за унапређење њиховог правног и социјалног статуса, као и мере за њихово укључивање у формални систем управљања отпадом. Јер, иако значајно доприносе прикупљању и поновној употреби отпада, њихов рад се најчешће одвија у оквиру неформалне економије, без одговарајуће правне заштите и институционалног признања.

Намера аутора није била само да укажу на недостатке постојећих политика и законских решења у поменутој области, већ и да мултидисциплинарним приступом понуде аргументовану и друштвено релевантну анализу и сагледају овај важан друштвени проблем из правне, економске, социолошке и еколошке перспективе, ослањајући се на нормативне изворе и сродна емпиријска истраживања у балканским и светским оквирима.

Социолошки значај овог дела огледа се у уочавању узрочно-последичне повезаности друштвене маргинализације, сиромаштва, рада и јавних политика. Аутори убедљиво показују да сакупљање секундарних сировина није само еколошко или економско питање, већ и питање социјалне правде, људских права и друштвене укључености. На тај начин отвара се простор за ширу расправу о положају неформалних радника у савременом друштву и улози државе у стварању услова за њихову интеграцију у формалне друштвене токове.

¹ Осман Балић и Драган Тодоровић. *Урбани рудари (Анализа утицаја досадашњих политика и пракси на радно-правни статус индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији са препорукама за легализацију и унапређење ефикасности)*. Ниш: Друштво економиста „Економика“ и ЈУРОМ Центар, 2025.

Штиво се, поред предговора, увода и закључка, састоји од једанаест поглавља. У другом поглављу приказан је историјски развој сакупљања отпада и рециклаже у свету и Србији, чиме се проблем смешта у шири друштвени и историјски контекст. Треће поглавље посвећено је профилу индивидуалног сакупљача секундарних сировина, док четврто анализира неформални сектор у области управљања отпадом и његову улогу у савременим економским токовима. Посебно значајан део књиге чине пето и шесто поглавље, у којима аутори анализирају Закон о управљању отпадом и Програм управљања отпадом Републике Србије до 2031. године. Уместо дескриптивног приступа, аутори заузимају критички став и указују да су нова законска решења довела до додатне маргинализације индивидуалних сакупљача секундарних сировина. Они сматрају да је ова група радника неправедно искључена из процеса доношења одлука које непосредно утичу на њихов положај: „Новим одредбама избацују се индивидуални сакупљачи секундарних сировина, иако у систему постоје дуже од 60 година“ (Балић и Тодоровић, 2025: 8).

У седмом поглављу разматрају се могућности формализације рада сакупљача на локалном нивоу, кроз анализу праксе локалних самоуправа. Осмо поглавље доноси резултате емпиријског истраживања спроведеног међу 140 сакупљача секундарних сировина и 30 власника отпада. На основу добијених података аутори показују да сакупљачи имају значајну улогу у процесу рециклаже, али да се истовремено суочавају са бројним економским и социјалним проблемима. У деветом поглављу анализира се однос система социјалне заштите према сакупљачима секундарних сировина. Аутори указују на појаву социјалне неправде која се огледа у губитку права на социјалну помоћ услед пријављивања минималних прихода остварених сакупљањем отпада. На тај начин се додатно продубљује њихова економска несигурност.

Завршна поглавља посвећена су представљању модела самоорганизовања сакупљача и предлозима за легализацију њиховог рада. Аутори предлажу формирање организација сакупљача, институционалну подршку, обезбеђивање радних услова и финансијско вредновање њиховог доприноса систему управљања отпадом. На основу анализе закључују да је интеграција неформалног сектора у формални систем не само могућа, већ и неопходна за ефикасније управљање отпадом и остваривање циљева одрживог развоја: „Променом парадигме у управљању отпадом у Србији може да се постигне потпуна интеграција овог незаменљивог дела мозаика сакупљања секундарних сировина у корпус легитимне радне снаге“ (Балић и Тодоровић, 2025: 9).

Кроз читаву књигу аутори не задржавају на нивоу описивања проблема, већ заузимају јасан критички став према постојећим политикама и институционалним решењима. Истовремено, настоје да понуде конкретне и практично примењиве предлоге који би могли допринети побољшању положаја индивидуалних сакупљача секундарних сировина и унапређењу система управљања отпадом у Србији.

Дело Османа Балића и Драгана Тодоровића представља значајан допринос проучавању положаја индивидуалних сакупљача секун-

дарних сировина у Србији и једну од ретких публикација која овом проблему приступа систематично и интердисциплинарно. У истраживање се кренуло од претпоставке да су индивидуални сакупљачи секундарних сировина неопходан и незаменљив део система управљања отпадом и циркуларне економије у Србији, али и да су, упркос томе, институционално невидљиви и искључени из формалног система рада. Индивидуалног сакупљача секундарних сировина одређује се као: „радника који годинама свакодневно професионално обавља послове сакупљања, сортирања, разврставања, транспортовања и продаје рециклабилног отпада предузећима која се баве трговином и рециклажом“ (Балић и Тодоровић, 2025: 14), махом изван формалних институционалних и правних оквира. Теза о томе да су и једна од најмаргинализованијих група радника доследно је разрађена и поткрепљена бројним подацима, законским анализама и резултатима емпиријских истраживања.

Посебна вредност и допринос овог дела огледа се у повезивању правне, економске, социолошке и еколошке перспективе. Аутори не посматрају сакупљаче секундарних сировина искључиво као социјално угрожену категорију становништва, већ указују на њихов значај за циркуларну економију и одрживи развој. Истовремено, они успевају да проблем сагледају и из угла самих сакупљача, чиме се избегава искључиво институционални приступ и омогућава боље разумевање свакодневних изазова са којима се ова скрајнута радничка група суочава.

Важна предност књиге јесте и ослањање на емпиријске податке. Резултати истраживања спроведеног међу сакупљачима секундарних сировина и власницима отпада доприносе уверљивости аргументације и омогућавају да се закључци не заснивају само на теоријским претпоставкама. Пажње вредни су и делови који се односе на анализу законског оквира и социјалне заштите, јер показују конкретне последице јавних политика на живот и рад сакупљача.

Иако је књига у великој мери аналитичка и аргументована, може се приметити да аутори повремено заузимају снажно заступничку позицију у корист сакупљача секундарних сировина. Такав приступ доприноси друштвеној ангажованости текста, али у појединим деловима оставља мање простора за разматрање потенцијалних изазова и ограничења предложених модела легализације.

Упркос наведеним примедбама, књига успешно остварује свој основни циљ – скреће пажњу на друштвени и институционални положај индивидуалних сакупљача секундарних сировина и нуди конкретне препоруке за његово унапређење. Због актуелности теме, јасне аргументације и практичне вредности предложених мера, књига представља веома корисно штиво за истраживаче, студенте, доносиоце јавних политика и све који се баве питањима социјалне инклузије, заштите животне средине, одрживог развоја и социјалне правде.

Књига *Урбани рудари* скреће пажњу на проблем који је дуго остајао на маргинама научних истраживања и јавних политика у Србији. Анализирајући положај индивидуалних сакупљача секундарних сировина, аутори су показали да њихов допринос систему рецикла-

же и заштити животне средине далеко превазилази степен друштвеног и институционалног признања које добијају. Повезујући питања екологије, рада, управљања отпадом, социјалне и јавних политика и нудећи академској и иној јавности конкретне предлоге за формализацију њиховог рада, Балић и Тодоровић су покренули ширу расправу о социјалној правди, достојанству рада и улози државе у заштити најрањивијих друштвених група. Због тога се *Урбани рудари* могу оценити као актуелна, аргументована и друштвено значајна студија која успешно повезује научни приступ и друштвени ангажман.

Милан Јовић

Данас виђене као једна од најугледнијих демократија на свету, Сједињене Америчке Државе оставиле су свој траг у светској историји, поносећи се изградњом својих закона, наративом слободе и храбрости. Нед Блекхок (*Ned Blackhawk*), професор историје на Јејл Универзитету, доноси један потпуно нови поглед на историјска дешавања, и како каже сам наслов његове књиге, поновног откривања корена ове славне демократије. Прича се окреће ка Американцима, али оним *правим* Американцима, људима који су насељавали овај континент много пре него што је иједан Европљанин закорачио на његово тло. Оно што овом делу додатно пружа емотивност и особеност јесте то да сам аутор, професор Блекхок долази из племена Те-Моак, Западних Шошона, што је иначе данашња савезна држава Невада, а препознати су тек крајем 20. века. Они који нису превише упознати са историјом сигурно би се запитали: како је могуће да староседелачки народ буде признат под законом тако касно? Ово је само једна од многих препрека које су снашле индијанска племена кроз историју. Управо због тога, аутор доноси нову перспективу проучавања Америке, где су у срцу континента стајали Индијанци, и без којих не би било модерне државе коју познајемо данас.

Ова књига је са својих 611 страна подељена у две веће целине: *Индијанци и империје* и *Борба за суверенитет*. При читању овог дела је посебно занимљиво то што га, иако је сам аутор историчар те је и дело првенствено историјске природе, прожимају оправдана огорченост и емоције аутора, који наводи исповести Индијанаца тадашњег периода. Нама се свет дела чини као потпуно други свет какав смо само видели на филму, где се залази у још дубљи проблем наше уобичајене перцепције индијанског народа. У поглављу које описује долазак шпанске круне на континент, наводи се један специфичан момент где чувени генерал Хернандо де Сото истребљује читав град под именом Нилко.

„Крици жена и деце били су толико гласни да су заглушили уши оних који су их прогонили. Стотинак Индијанаца је тамо убијено, а многи су тешко рањени копљима, али су потом пуштани да би утерали страх у оне који се нису затекли тамо. Било је људи тако окрутних и таквих кољача да су убијали старце, младиће и све на које су наишли, а да им нико није пружио много или мало отпора... Неке су проболи копљима и пустили у таквом стању; али чим би видели дете или жену, заробили би их и предали у ропство... Од Индијанаца у Нилку, осамдесет жена и деце је заробљено (стр 27).“

¹ Blackhawk, Ned. *The Rediscovery of America: Native Peoples and the Unmaking of U.S. History*. USA: Yale University Press, 2023, pp. 1-611.

Векови прогона Индијанаца, физички и психички, оставили су тамни траг у америчкој историји, која геноцид читавог народа оправдава под изговором „освајања” и посматра као нормалан исход ратовања. Међутим, ово је била искључиво једнострана борба. Почетна поглавља, у којима аутор пише о империјама, су можда и најемотивнија. Европљани су изненада почели са масовним насељавањем, колонизација је текла брзо и Индијанци су били сатерани у ћошак. По речима Црвеног Облака, поглавице Сијукса, племена Олала Лако-та: *Бели човек нам је много тога обећавао, много више но што сам могао да запамтим, а одржао је само једно једино – обећао је да ће нам отети нашу земљу, и отео ју је*. Аутор нам поручује: империје су биле окрутне како у својој владавини тако и методама које су користили да Индијанцима одузму сва права и ставе их под тоталну репресију, где су живели живот тоталне маргинализације, више се не сматравши људима, већ само *дивљацима* (eng. *savages*). Модерни понос америчке демократије уздигао се на крилима геноцида недужног староседачког народа и аутор нам скреће пажњу да ова историја константно покушава да буде замагљена. Међутим, иако су Индијанци доживели пораз и изгубили огромни део свог народа, они су били поносни, храбри људи, и њихова борба није престала. Аутор у једном делу описује поход на Мексико, где генерал Хернандо Кортес присиљава врло чувене и поносне Нахуа вође да се повинују шпанској круни. Ово је интересантано, па чак и социолошки значајан тренутак: потреба европских народа да „цивилизују” народе осталих континентата, преобрате их у Хришћанство. Иза свега тога је одувек стајала жеља за тоталном доминацијом, за моћи. Шпанској круни није стало до тога да цивилизује Индијанце и читав наратив да су они дивљаци којима треба преваспитавање је практично само једна велика обмана оних који су били на власти. Након што су Нахуа вође одбиле да се поклоне шпанској круни, Кортес је чак пустио мастифе на њих како би их поубијали. Тактике којима су се користили конквистадори су нама данас толико незамисливе и апсурдне, да је просто тешко поверовати да су се ове трагедије икада догодиле.

Аутор наводи речи чувеног историчара Френсиса Џенингса: „Неспособни да освоје праву дивљину, Европљани су били веома способни у освајању других народа... Нису населили нетакнуту земљу. Напали су и раселили домаће становништво“ (стр. 56).

Оно што је изузетно важно, не само у оквиру ове књиге, већ и за проучавање индијанске историје, јесте да они нису били неспособни и потпуно беспомоћни. Индијанци су, као што је већ напоменуто, били веома поносан народ, и поносни ратници. Такође били су врло прорачунати и често су ратовали као савезници колонизатора, чак против других колонизатора, најчешће јер су им обећавани различити уговори и мировни споразуми о територијама, но, сасвим их је другачија судбина чекала.

Различити облици насиља су били примењивани у европским освајањима, па су тако Енглези и Пуританци били веома страствени у преобраћавању Индијанаца, и стварању религијских заједница

у тим „нецивилизованим” селима и градовима. Све ово је имало већу друштвену функцију, јер најчешће доминантно становништво жели да изврши асимилацију над мањинским становништвом, одузме им сваки делић идентитета и културе, и потпуно их сломи.

Како су се они изборили кроз историју са оваквим третманом? Како је текла историја, кроз индустријализацију и модернизацију, мењала се политика, мењао се и начин борбе за сопствена права. Мењале су се и форме отпора индијанског народа против тадашњег главног тока репресије и колонијализма.

Аутор посвећује читаво поглавље под називом *Унутрашње борбе за срце континента* индиректној доминацији Индијанаца. Поред очигледног ратовања, путем економије и саме чињенице да су познавали своју домовину боље него досељеници, знали су како да искористе њене ресурсе и ту су, за разлику од Европљана, били у великој предности. Аутор описује пример *Ojibwe* племена, и њихове супериорности у погледу лова, риболова и сакупљања, а касније и трговини крзна, на којима им се читава економија базирала. Зашто је ово значајно поменути? Енглеска круна се у то време више фокусира на освајање територија, а Француска на економију. Символ отпора Индијанаца у овом периоду јесте њихова лична економија. Сама чињеница да су се бавили разним занатима, имали развијене радне способности и били одлични ловци, ипак је приморала Французе да се повинују неписаним правилима континента и да, како би опстали, улазе у савезе и бракове са Индијанцима како би имали ефективно пословно партнерство. Професор Блекхок овим жели да нам илуструје како ипак и поред свих насилних освајања, Европљани нису контролисали све. Нису они ти који су градили америчку демократију и економију, већ су умногоме зависили од самих племена која су терорисали.

„Многи трговци су помогли у осигуравању царства тако што су постали сродници индијанских породица, стичући друштвени положај у сеоским друштвима. Као мужеви индијанских жена и очеви метиске деце, француски путници постали су део сложених система сродства међу домородачким народима. Њихове друштвене и интимне везе обликовале су економске и политичке односе, стварајући савезе и учвршћујући трговачка партнерства. (стр. 119).“

Оно што аутор посебно наглашава јесте да је на стотине хиљада индијанских трупа страдало током историје, врло често управо као савезници Енглези и Французи, дакле онима који су их поробљавали, а све то са жељом да управо заштите своју природу и домовину.

Током 18. века, Индијанци су успевали да одржавају контролу над већином Северне Америке, насупротив самој чињеници да је колонизација била један убрзан процес. Међутим, у истом периоду почиње да се развија закон, као и званични Устав, који је делом и зачетник даље борбе индијанске политике, која се наставља и у савременом друштву. Аутор овде експлицитно наглашава своје запажање:

„Устав их је искључивао и помагао у њиховом одузимању поседа. Нудио је малу заштиту од тадашњих процеса колонизације. Штавише, предвиђао је још веће одузимање земље. Скован од стране нације рођене из побуне, он је изашао из три деценије унутрашњег ратовања и позиционирао нову владу да управља својом експанзијом кроз војна и дипломатска средства. [...] Укратко, постао је устав за колонијализам (стр. 205).“

Индијанци морали активно да почињу са политичким ангажовањем јер их је сопствени Устав одбацио, и јер их Европљани нису признавали као легитимне грађане. Аутор чак додаје још једно битно, заправо иронично запажање: домородачки народи нису били квалификовани за држављанство. Индијанска дипломатија је обликовала касније федералистичке и републиканске администрације. Почетком 19. века, Сенат је одобрио чак 33 индијанска уговора, о куповању и дељењу земље. Битан тренутак јесу сами уговори, јер представљају прве инструменте државотворства.

„Савезни званичници су одговорили на изазове индијанских питања расправљањем и тестирањем скупова политика и пракси. Наслеђени из колонијалне ере, уговори су постали суштински део таквог разматрања. Индијанска питања су захтевала да национална влада реши проблем пре него што је коначно стекла облик административне државе (стр. 231).“

Индијанска политика је имала за циљ заштиту тог народа и самог националног питања. Вође племена су редовно склапале уговоре о продаји одређене територије како би за узврат власт заштитила племена и њихова права.

Прелазак у модерни период, који обележава друга целина ове кљиге, *Борба за суверенитет*, до савременог друштва обележио је развој отпора Индијанаца у 20. веку. Аутор наводи активисткињу Лауру Корнелијус Келог, која је уједно и оснивач Друштва Америчких Индијанаца. Започела је један читав нови облик борбе, који се наравно наставља и данас кроз образовање, где професор Блекхок наводи:

„Портрет Лауре Корнелијус Келог из народа Онеида у Висконсину објављено је у Извештају Извршног савета о радовима Прве годишње конференције Друштва америчких Индијанаца, заједно са радом који је представила на конференцији 'Индустријска организација за Индијанце'. Она је тврдила да се самоопредељење староседелаца најбоље промовише развојем снажних индустрија на староседелачким земљама, а не тако што ће Индијанци постати зарађивачи у економијама под контролом досељеника (стр. 369).“

Чланови ове организације су активно учествовали у изазивању федералних политика. Писали су књиге, држали састанке и путовали широм земље, како би промовисали своје задатке. Велики успех борбе Индијанаца за своја права представља и само оснивање Америчког Индијанског Института, за даље образовање индијанске деце. Ова генерација младих активиста стварала је будућност Сједињених Америчких Држава која је укључивала и заборављене староседеоце. Блекхок у оквиру борбе за суверенитет бележи и списе Друштва Америчких Индијанаца:

„Данас бели човек не верује у индијанске способности – не верује да има ни интелигенцију ни достојанство да одржи такву конференцију... Удружење настоји да створи услове у којима би бела раса и све расе могле имати боље и шире знање о црвеној раси и... њеној способности да материјално и духовно допринесе модерној цивилизацији. Један од његових високих циљева јесте да види развој услова у којима би Индијанац као појединац и као раса могао да заузме своје место као човек међу људима, као активни члан друштва (стр. 379)“.

Велика иронија борбе Индијанаца за аутономију и право да постоје у модерном друштву јесте управо у томе што су они дали највећи допринос изградњи тог друштва које их одбацује. Они су стварали политике продавања земље, и били вољни да у довољној мери уступе белом човеку територију и да заузврат буду третирани као и сви остали. Међутим, исповест ове књиге нам говори о супротном току историје, да и поред свог труда Индијанци опет бивају одбачени на маргине, и константно приморавани да смишљају нове облике борбе како би добили право да постоје у сопственој домовини.

Рани Индијански активисти су имали кључну улогу у мобилизацији свог народа како би вршили притисак на досељеничку власт. Аутор помиње још и активисткињу *Zitkala- Šá* која је била значајна за читаву староседелачку популацију својом борбом у Конгресу, како би сви Индијанци добили држављанство. Проводила је године међу својим народом, организујући гласаче, и како је сама напоменула: „Тек када Индијац ефикасно користи свој глас, систем ће бити реформисан (стр. 383).“

Међутим, држаљанство је представљало кључни проблем у индијанском националном питању, јер је практично значило асимилацију у колонијално друштво. Аутор нас подстиче да размишљамо, да ли је то било оно за шта су се Индијанци борили све ово време?

Два светска рата у 20. веку донела су значајне губитке у читавом свету. Индијанци су опет стајали на маргинама друштва, а у центру америчког конфликта, што бива заборављено после толико година. Аутор нам наглашава значај Индијанаца у Првом и Другом светском рату, где су се још једном борили на страни својих тлачитеља како би заштитили државу која им више и не припада. Њихов народ још јед-

ном трпи значајне губитке, али активизам није посустајао. Послератни период, обележен преговорима у Паризу, мотивише активисте да пошаљу своје представнике ради дискутовања индијанског националног питања. Читајући ово дело, схватамо колику упорност и истрајност има овај народ и после свих губитака и пораза које су доживели кроз историју. Новонасталим активистичким духом аутор улива наду у даљи развој индијанске историје.

Посебан тренутак у књизи, како бележи аутор, јесте чињеница да толико екстензивна кампања асимилације Индијанаца уопште није успела. Они су поносно одбијали белачка имена која су европски професори наметали њиховој деци, домородачке заједнице су упорно одржавале своје културне везе и солидарношћу се бориле против интегрисања у колонијално друштво. Посебно су емотивне речи ненадмашне активисткиње *Zitkála- Šá* о свом искуству када је отета као девојчица од своје породице и одведена у мисионарску школу:

„Плакала сам наглас, све време одмахујући главом док нисам осетила хладне оштрице маказа уз врат и чула како гризу једну од мојих дебелих плетеница. Тада је, написала је, изгубила дух.

Од дана када сам одведена од мајке, трпела сам екстремна понижења... Нико није дошао да ме утеши... Нико није тихо разговарао са мном... Била сам само једна од многих малих животиња које је терао пастир. Што се тиче њеног преобраћења у хришћанство, када јој је по повратку кући уручена Библија, она ју је узела из мајчине руке... али... није је прочитала... Мој разјарени дух осећао се више као да треба да спали књигу (стр. 391).“

Професор Блекхок овде посебно скреће пажњу и на образовање, Индијанци су отварали своје школе и институте, који нису дискриминисали културу, и где су могли слободно и безбедно да се враћају својим породицама и заједницама где су активно славили своје порекло и идентитет.

Оно што постаје најважније за борбу Индијанаца у послератном периоду јесте успон организације Црвена Моћ (*Red Power*). Аутор овоме посвећује посебно поглавље у чији центар ставља првобитно организовање студената, као и неке од њихових вођа, те наводи Клајда Вориора и Мела Тома (*Clyde Warrior & Mel Thom*) који 1961. године оснивају Национални Индијански Омладински Савет (*NIYC*). Ово је посебно занимљиво због младалачког духа промене и отпорности кроз директну акцију, протесте, и фундаменталну промену: „Морамо бити слободни у најбуквалнијем смислу те речи, не продати или присиљени да прихватимо програме за наше добро, не по нашем сопственом избору (стр. 433).“

Аутор даље наводи да ниједно место није више отелотворило овај револуционарни дух, него Институт Америчких Индијанских Уметности (*IAIA*), основан у Санта Феу 1962. године. Задовољство

је да као читаоци видимо не само допринос академије и образовања у борби Индијанаца за суверенитет, већ и то што су се кроз образовање одржавале и индијанска култура и уметност и да се кроз само креативно стваралаштво пружао отпор и доводила у питање репресија и маргинализација која се вршила над Индијанцима.

Највећи значај, ипак, како наводи Блекхок лежи у протестима који су, као најрадикалнији облик борбе, имали за циљ потпуне реформе. Јако је интересантан податак да је власт хапсила све Индијанце који су ловили рибу, иако риболовци без дозволе нису били илегални, до те мере да су се искрадали ноћу како би пецали док би њихове породице би чувале стражу (в. стр. 435). Иако је ово разочаравајућ податак, види се солидарност Индијанаца који би ризиковали апсолутно све како би заштитили своје ближње, као и своју, све мању, али не и посустајућу популацију.

Посебно поглавље на које бих указала је *Пут ка самоопредељењу*, у коме аутор описује окупацију Алкатраза. Ови Млади девијантни Индијанци су се убрзо нашли у вестима широм света и тиме први пут у 20. веку доминирали свим новинским насловима. Јавни публицитет и емпатија јавности довели су до тоталне реформе индијанске политике. Интересантно је да је Алкатраз потпуно преобликовао националну свест, чиме је постигнут велики успех. Како наводи аутор, председник Никсон се обратио Конгресу речима: „Присилно укидање права је погрешно, те да је нови циљ... националне политике према индијанском народу био потребан како би се ојачао осећај аутономије Индијанаца“ (стр. 436). Из чињенице да сам председник захтева формирање нове политике према Индијанцима закључујемо да су сви досадашњи протести и активизам ипак имали утицаја.

У завршном делу књиге извештава се о активностима које су предузимали Индијанци за сопствену промоцију у другој половини двадесетог века.

Многе рестрикције су уведене, и Индијанци су заправо највише патили са економске стране. Најинтересантније у вези начина на који су се сналазили јесте што је то углавном било илегално, испод радара власти. Не плаћајући порез племена су продавала ватромете и цигарете читаве године.

Један од најинтересантнијих историјских података који се спомиње и у оквиру самог дела јесте коцкање у оквиру племена, што касније бива успостављено као федерални закон. Индијанци су у периодима које професор Блекхок наводи као економску кризу отварали коцкарнице, што је прерастало у мулти милијардерску индустрију и тиме представљало највећи економски развој у америчкој индијанској историји. Ипак, аутор наводи да је ово поред свега имало улогу у стварању одређених стереотипа Индијанаца и предрасуда да су они криминалци.

Конечно, крајем 20. века племена су доживљавала доста успеха економски, отварале су се нове школе, програми за учење различитих индијанских језика, управо захваљујући приходима коцкарница, а у скоријем периоду законску заштиту дијелију и Индијанци који су припадници и других маргинализованих заједница. На крају 20. века сви

трагични и мрачни дани су прошли, али Блекхок на крају наводи да је трећина свих племена живела испод црте сиромаштва, ограничена многим друштвеним факторима, да много младих Индијанаца упада у девијатне радње, попут конзумирања алкохола и других супстанци због притиска маргинализације. Поражавајуће је видети како ови изазови још увек настављају да постоје у све разијенијем капиталистичком друштву.

За крај аутор наводи континуиране изазове и у 21. веку:

„Губитак језика, континуирано еколошко уништавање и безбројна наслеђа колонијализма опстају, чинећи изазове староседелачке Америке једним од најтрајнијих. Племена су преокренула најпретеће политике из доба Хладног рата. Мало ко је ван индијанске земље разумео овај историјски преокрет судбине, док је још мање њих схватило тешко стечене добитке модерног покрета за суверенитет. Како је почео двадесет први век, континуирани изазови тим сувереним добицима поново су се појављивали, јер су конгресни законодавци, судије и друге концентрације моћи поново циљале на индијанске земље, јурисдикцију и ресурсе (стр. 445).“

Ово је књига која описује исповест народа који се све време борио за опстанак и тера нас да променимо своју перспективу проучавања историје, као и да боље сагледамо друштвени контекста у коме се налазимо. Данас у Сједињеним Америчким Државама Индијанци чине свега 3% укупне популације и углавном живе у резерватима, јер једино тамо могу највише испољавати своју културу и идентитет. Значај ове књиге лежи управо у скретању пажње и освешћивању пре свега америчког континента да се суочи са сопственом историјом, са реалношћу трагедије која се одиграла на том тлу, и да се у будућности призна злочин који је почињен вековима уназад, и који је директно трајао вековима, а врло индиректно се наставља и данас. Популарна култура нас је научила да у каубојским филмовима, добри ликови су увек каубоји, а дивљаци и негативци „они полудели Индијанци“. Управо је ова књига друштвено важна, и корисна, да нас освети и отвори нам очи о пореклу једне велике светске силе. Сви закони, демократија, економија, којом се данас поносе Сједињене Америчке Државе, никада не би дошли у постојање без домородаца и индијанских племена, народа који је од давнина живео на америчком тлу, који су се вековима жртвовали и на својим леђима носили губитке и подносили крвопролиће како би добили право на постојање. Америка ствара своју цивилну религију, понос је бити прави Американац, а на то бих рекла да заиста јесте велики понос бити Американац, Индијанац, који подигнуто главом и свим својим духом наставља даље. Они нису народ прошлости, и даље су ту, где ће заувек остати центар историје, срце америчког континента.

Вања Милошевић

Jedan od važnih elemenata kulture svakog naroda jeste muzika. Muzička praksa je nastajala kroz vekove, prenosila se sa kolena na koleno i oblikovala zajedno sa zajednicom kojoj pripada. Kod Roma muzika ima posebno mesto, jer predstavlja važan deo njihove tradicije, kulture i identiteta. Iako nemaju svoju nacionalnu državu, Romi su kroz muziku sačuvali deo svog kulturnog nasleđa i prepoznatljivosti.

Knjiga Muzička praksa Roma u Nišu na početku 21. veka predstavlja istraživanje muzičkog života romske zajednice u Nišu. Autorka na početku ističe lično interesovanje za muziku, koje počinje još u detinjstvu, a posebno za romsku muziku, koje je vremenom preraslo u istraživački rad. Kako je želela da ovu temu približi publici, ona se najpre upoznala sa načinom života Roma, njihovim običajima, tradicijom, a zatim sa njihovom muzikom i značajem koji ona ima za njih. Poseban izazov predstavljalo je ograničenje na Niš, zbog nedostatka teorijske građe o muzičkoj praksi Roma, a naročito to što ovakva vrsta sistemskog istraživanja nikada pre nije sprovedena na ovim prostorima.

Nakon *Reči autora*, knjiga je podeljena na tri celine. U prvom delu predstavljen je teorijsko-metodološki okvir istraživanja i u njemu se čitaoci upoznaju sa osnovnim odlikama romske zajednice i romske muzike. Drugi deo knjige posvećen je muzičkoj praksi Roma u Nišu i u njemu se obrađuju različiti oblici muzičkog života, od rada kulturnih udruženja i institucija, preko festivala i drugih manifestacija, do muzičkih sastava i istaknutih romskih muzičara. Poslednji deo knjige čine zaključna razmatranja, gde se sumiraju najvažniji rezultati istraživanja i ukazuje se na značaj očuvanja romske muzičke tradicije.

U prvom poglavlju autorka ističe značaj razgovora za ovu studiju i navodi da je intervju bio unapred planiran i pripremljen. Pitanja su bila oblikovana u skladu sa predmetom istraživanja, sa ciljem prikupljanja kvalitetnih podataka. Razgovori sa muzičarima su vođeni od 2017. do 2019. godine. Sagovornici su Romi iz Niša, različitog obrazovanja, socijalnog statusa i uzrasta. Vremenski okvir istraživanja muzičke prakse vezan je za prethodnih dvadeset godina.

U nastavku se naglašava značaj muzike i njenog mesta u životu Roma. Muzika predstavlja važan deo života Roma i njihove kulturne tradicije. Oslanjajući se na radove više autora ukazuje na to da se Romi u brojnim istraživanjima prepoznaju upravo po muzici, jeziku i običajima. Tihomir Đorđević je među prvima proučavao romsku muziku u Srbiji i ukazao na značaj romskih muzičara u očuvanju i razvoju muzičkog života. Takođe, u ovom delu se ističe da se romska muzika menjala kroz vreme i prilagođavala publici i sredini u kojoj je nastajala, pa samim tim ne možemo govoriti o potpuno autentičnom romskom muzičkom izrazu.

Nakon teorijskog dela, autorka prelazi na prikaz muzičke prakse Roma u Nišu. Najpre se bavi radom institucija i udruženja koja imaju važ-

¹ Данијела Здравих Михаиловић. *Музичка пракса Рома у Нишу на почетку 21. века*. Ниш: Универзитет у Нишу – Факултет уметности, 2019.

nu ulogu u očuvanju romske kulture. Kroz primere Romskog kulturnog centra, Udruženja „Veseli Romi“ i GRUBB fondacije pokazuje kako njihove aktivnosti doprinose očuvanju i predstavljanju romske muzike.

Jedna od značajnijih institucija za očuvanje romske kulture jeste Romski kulturni centar. Otvoren je 2019. godine, a njegovom otvaranju prisustvovali su gradski čelnici, romski umetnici i građani. Centar predstavlja mesto na kom se mogu organizovati različiti kulturni događaji i okupljati romski umetnici. Na taj način može doprineti očuvanju i predstavljanju romske muzike, umetnosti i tradicije, ali i njihovoj većoj vidljivosti u kulturnom životu Niša. Važan je i zbog toga što omogućava da se romska kultura predstavi široj publici i da se prevaziđu postojeće predrasude i stereotipi o Romima (str. 16).

Udruženje „Veseli Romi“ osnovano je 2017. godine sa ciljem negovanja, očuvanja i promocije pozitivne tradicije Roma, ali i pružanja pomoći, edukacije i podrške njihovoj afirmaciji u društvu (str. 17). U okviru udruženja postoji i istoimeni orkestar, a posebna pažnja usmerena je na pomoć starijim romskim muzičarima i umetnicima. U svom radu udruženje se susreće i sa problemima stereotipa i stigmatizacije, dok se informacije o njihovim aktivnostima, manifestacijama i događajima mogu pratiti na Fejsbuk stranici.

GRUBB centar, otvoren 2006. godine u Nišu, pruža podršku romskoj deci tokom školovanja kroz dopunsku nastavu iz školskih predmeta, ali i kroz muzičke i plesne radionice. Deca koja vredno uče i rade u okviru centra imaju mogućnost da učestvuju u GRUBB šou programu, dok neki od njih kasnije dobijaju priliku da se zaposle u GRUBB menadžment timu. Centar sarađuje sa brojnim organizacijama u Srbiji i inostranstvu, a informacije o nastupima i aktivnostima njegovih članova dostupne su i na Fejsbuk stranici (str. 19).

Nakon predstavljanja institucija i udruženja, pažnja se usmerava na gradske svečanosti i manifestacije na kojima romska muzika zauzima značajno mesto. Među njima se posebno izdvajaju „Romani fest“, Romski bal, Festival dečje romske pesme, Nišvil, „Me sem Šaban“ i Festival „Zauvek Šaban Bajramović“. Kroz njihov prikaz pokazuje se da romska muzika nije prisutna samo u okviru romske zajednice, već predstavlja važan deo kulturnog života Niša.

Prva manifestacija koja se spominje u knjizi jeste „Romani fest“. Festival okuplja veliki broj umetnika i posetilaca, a u programu učestvuju pevači, plesači, trubački orkestri, gajdaši i folklorni ansambli. Na taj način promoviše se romska muzika i kultura, ali se ujedno čuva i neguje tradicija romskog naroda.

Pored „Romani festa“, autorka opisuje i Romski bal, koji predstavlja jedno od značajnih okupljanja romske zajednice. Kroz muziku, igru i druženje neguju se romski običaji i tradicija, a manifestacija doprinosi očuvanju kulturnog identiteta Roma.

Predstavljen je i Festival dečje romske pesme, koji je namenjen najmlađim učesnicima. Cilj festivala jeste da deci približi romsku muziku i podstakne ih da neguju svoju tradiciju kroz pesmu. Pored muzičkog karaktera, festival ima i obrazovnu ulogu.

Posebna pažnja posvećena je Nišvil džez festivalu i mestu koje romska muzika zauzima u okviru ove manifestacije. Ideja o uključivanju romske muzike na Nišvil potekla je od direktora festivala Ivana Blagojevića, sa željom da se džez približi romskom muzičkom izrazu, a jedan od najznačajnijih trenutaka bio je nastup Šabana Bajramovića 1997. godine sa poznatim džez muzičarima, koji je označio početak povezivanja džeza i romske muzike u okviru festivala. Značajno mesto zauzima i saradnja Šabana Bajramovića i Esme Redžepove, čiji je zajednički nastup na Nišvilu ostao upamćen kao njihov jedini duet. Nišvil je tokom godina posvetio značajan prostor očuvanju uspomene na Šabana Bajramovića kroz poseban programski segment posvećen njegovom stvaralaštvu, dodelu priznanja, kao i postavljanje njegovog spomenika na nišavskom keju. Na festivalu nastupaju brojni domaći i strani izvođači koji izvedu njegove pesme ili neguju sličan muzički izraz i na taj način mu odaju počast. Kroz ovu manifestaciju romska muzika se ne samo neguje, već se povezuje i sa drugim muzičkim pravcima, čime dobija novi smisao. (str. 29)

Iz navedenih primera može se zaključiti da manifestacije imaju važnu ulogu u očuvanju romske muzike i tradicije. Istovremeno, one doprinose tome da se romska kultura predstavi većem broju ljudi i postane vidljiviji deo kulturnog života grada.

Manifestacija „Me sem Šaban“ održava se u čast Šabana Bajramovića i odaje počast njegovom životu i stvaralaštvu. U okviru programa izvede se njegove pesme i njegovo ime se čuva od zaborava.

Autorka predstavlja i plan za realizaciju Festivala „Zauvek Šaban Bajramović“, čiji je cilj očuvanje uspomene na Šabana Bajramovića i promocija romske muzike, uz predviđeno učešće eminentnih muzičara iz Srbije i inostranstva.

U trećem delu knjige predstavljeni su bendovi koji su svojim radom doprineli očuvanju i popularizaciji romske muzike, među kojima se posebno izdvaja bend „Crne mambe“, koji je sedamdesetih godina prošlog veka osnovao Šaban Bajramović. Bend postoji i danas, iako u izmenjenom sastavu, a nastupima u Srbiji i inostranstvu i povezivanjem različitih muzičkih pravaca nastavlja da doprinosi promociji romske muzike. Pored „Crnih mambi“, autorka izdvaja i ansambl „Veseli Romi“ i orkestar „Very Naiss“ (str. 37).

Poglavlje *Samostalni umetnici – muzičari* sadrži biografije i opise svih muzičara koji su obeležili kraj 20. i početak 21. veka. Svi oni su ostavili snažan trag i dali doprinos očuvanju romske muzike, svako kroz svoj instrument i muzički pravac. Većina njih to radi i danas, a nasledili su ih i potomci.

O tome govori i poglavlje *Romski muzičari u gradskim orkestrima*, u kojem su predstavljene biografije i rad mladih muzičara, kao i njihov doprinos očuvanju romske muzike. Kada je reč o zastupljenosti romske muzike na repertoaru kulturnih događaja u Nišu, ona je postala sastavni deo brojnih manifestacija, čime je njena vidljivost dodatno povećana.

Poslednje poglavlje drugog dela knjige posvećeno je pisanom diskursu o romskoj muzici. Ističe se da još uvek ne postoji veliki broj pisanih izvora koji se bave ovom temom, ali postoje publikacije koje imaju zna-

čajan doprinos proučavanju muzičke tradicije Roma u Nišu. Posebna pažnja posvećena je knjigama Nenada Jašića, Dragana Todorovića, Maksuta Maksutovića Makse, Ive Barčića i Muharema Muje Alijevića, koje iz različitih uglova obrađuju romsku muziku, muzičare i kulturnu tradiciju. Pored teorijskih razmatranja, među njima se nalaze i zbirke pesama sa notnim zapisima i prevodima. Na taj način, autorka pokazuje da, iako je literatura skromna, postoje radovi koji daju osnovu za dalje proučavanje i očuvanje romske muzičke tradicije.

U zaključnim razmatranjima ističe se da je romska muzika u Nišu tokom vremena doživela brojne promene, ali da je i dalje važan deo kulturnog identiteta Roma. Iako se prilagođavala savremenim muzičkim pravcima i društvenim okolnostima, zadržala je svoju značajnu ulogu u životu romske zajednice. Naglašava se potreba za očuvanjem tradicionalnih vrednosti kroz rad kulturnih ustanova, festivala i obrazovnih programa, kako bi se romsko muzičko nasleđe sačuvalo i prenelo budućim generacijama, ali i kroz mesta koja nisu popularna, poput kafane i privatnih proslava.

Posebno je značajan problem estradizacije romske muzike, koji se javlja pod uticajem promena u društvu, svakodnevnog života i savremene muzičke scene u Srbiji. Prilagođavanje romske muzike zahtevima estrade može doprineti njenoj većoj popularnosti i prisutnosti u javnosti, ali istovremeno može dovesti do gubljenja njenih tradicionalnih karakteristika. Zbog toga se očuvanje romske muzike ne može zasnivati samo na njenoj popularizaciji, već je važno sačuvati i one oblike muzičke prakse koji nastaju i održavaju se unutar same romske zajednice. Upravo zbog toga knjiga pokazuje da je očuvanje romske muzike složen proces, koji podrazumeva istovremeno prihvatanje promena, ali i čuvanje elemenata tradicije koji predstavljaju važan deo kulturnog nasleđa Roma.

Knjiga *Muzička praksa Roma u Nišu na početku 21. veka* daje prikaz muzičkog života romske zajednice u Nišu i ukazuje na značaj muzike u očuvanju kulturnog identiteta Roma. Prikazane su različite muzičke prakse i uloga manifestacija i udruženja u očuvanju romske muzičke tradicije. Knjiga je napisana pregledno i sistematično, pa čitaocu omogućava da se upozna sa ovom temom na jasan i razumljiv način. Autentična je jer je zasnovana na terenskom radu i razgovorima sa muzičarima i može predstavljati korisnu literaturu svima koji se interesuju za etnomuzikologiju, kulturnu baštinu i muziku Roma.

Anastasija Nikolić